# GÖLGEDE BİR LİDER:

## MÜTAREKE DÖNEMİNDE PRENS SABAHATTİN VE MUHİTİ

Ramazan Erhan Güllü

ÖTÜKEN

ÖTÜKEN

/ otukennesriyat

YAYIN NU: 2029
KÜLTÜR SERİSİ: 1103

T.C. KÜLTÜR ve TURİZM BAKANLIĞI
SERTİFİKA NU: 49269

ISBN: 978-625-408-606-9

www.otuken.com.tr | otuken@otuken.com.tr

Kapak fotoğrafının kaynağı:
Atatürk Kitaplığı, Kartpostallar Koleksiyonu Krt_000006

ÖTÜKEN NEŞRİYAT A.Ş.®
İstiklâl Cad. Ankara Han 65/3 • 34433 Beyoğlu-İstanbul
Tel: (0212) 251 03 50

**Genel Müdür:** Ertuğrul Alpay

**Genel Yayın Yönetmeni:** Göktürk Ömer Çakır

**Editör:** Ayşegül Büşra Paksoy

**Kapak Tasarımı:** Mahmut Doğan

**Dizgi-Tertip:** Mahmut Doğan

**Kapak Baskısı:** Pelikan Basım

**Baskı:** Çınar Matbaacılık ve Yayın Sanayii Ticaret Ltd Şti
Yüzyıl Mah. Matbaacılar Cad. Ata Han Nu: 34 K: 5
Bağcılar-İstanbul
Tel: (0212) 628 96 00
Sertifika Nu: 45103

İstanbul- 2023

Kitabın bütün yayın hakları Ötüken Neşriyat A.Ş.'ye aittir. Yayınevinden yazılı izin alınmadan, kaynağın açıkça belirtildiği akademik çalışmalar ve tanıtım faaliyetleri haricinde, kısmen veya tamamen alıntı yapılamaz; hiçbir matbu ve dijital ortamda kopya edilemez, çoğaltılamaz ve yayımlanamaz.

**Ramazan Erhan Güllü:** 1981 yılında Gaziantep'te doğdu. İlk ve orta öğrenimini Gaziantep'te tamamladı. 2004 yılında Çanakkale 18 Mart Üniversitesi Tarih Bölümü'nden mezun oldu. 2006 yılında İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü, Türkiye Cumhuriyeti Tarihi Anabilim Dalı'nda başladığı yüksek lisans eğitimini, 2009 yılında "Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Gaziantep Ermenileri" başlıklı teziyle tamamladı. Bu tez 2010 yılında *Antep Ermenileri: Sosyal, Siyasî ve Kültürel Hayat* başlığıyla yayımlandı. 2009 yılında yine aynı anabilim dalında doktora eğitimine başladı. Doktora çalışmasını 2013 yılında "Ermeni Sorununun Ortaya Çıkış ve Gelişim Sürecinde İstanbul Ermeni Patrikhanesi'nin Tutumu (1878-1923)" başlıklı teziyle tamamladı. Doktora tezinin genişletilmiş hâli 2015 yılında *Ermeni Sorunu ve İstanbul Ermeni Patrikhanesi (1878-1923)* başlığıyla Türk Tarih Kurumu tarafından yayımlandı. Bu kitap 2018 yılında Türkiye Bilimler Akademisi (TÜBA) tarafından "Kayda Değer Bilimsel Telif Eser" ödülüne lâyık görüldü. 2017 yılında, *Patrik Meletios Metaksakis ve İstanbul Rum / Ortodoks Patrikhanesi (1921-1923)*; 2018 yılında, *Türkiye'de Gayrimüslimlerin Yönetimi -Osmanlı'dan Cumhuriyet'e-*; 2021 yılında ise *İstanbul Türklüğünün Muhafazası: İstanbul'un Kimlik ve Güvenlik Endişesi (1918-1941)* başlıklı eserleri Ötüken Neşriyat tarafından yayımlandı. 2009 yılında doktora çalışmalarına devam ettiği İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü, Türkiye Cumhuriyeti Tarihi Anabilim Dalı'nda araştırma görevlisi oldu. Hâlen aynı anabilim dalında "Doç. Dr." unvanıyla öğretim üyesi olarak görev yapmaktadır. Aynı zamanda Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu, Atatürk Araştırma Merkezi Başkanlığı Bilim Kurulu aslî üyesidir.

# İÇİNDEKİLER

KISALTMALAR ..... 11
ÖN SÖZ ..... 13
GİRİŞ ..... 17
Amaç, Yöntem ve Kaynaklar ..... 17
Osmanlı Aydınında Devleti Kurtarma Refleksi,
Fikir Akımları ve Liberalizm ..... 24
Liberalizm ve Milliyetçiliği Uyuşturma Çabaları ..... 33

BİRİNCİ BÖLÜM
MÜTAREKE DÖNEMİNE KADAR PRENS SABAHATTİN'İN
HAYATI VE İLMÎ/SİYASİ FAALİYETLERİ

MUHALİF BİR HANEDAN MENSUBU OLARAK
PRENS SABAHATTİN ..... 43
Jön Türk Hareketi İçerisinde Bir Sultanzâde ..... 43
Meşrutiyet Dönemi Siyasi Hayatında Prens Sabahattin ..... 56
İLMÎ VE AMELÎ PROGRAMI: MESLEK-İ İÇTİMÂÎ ..... 76
MONDROS MÜTAREKESİ'NİN İMZALANMASI VE
PRENS SABAHATTİN'İN TÜRKİYE'YE DÖNÜŞÜYLE
İLGİLİ TARTIŞMALAR ..... 86
PRENS SABAHATTİN'İN PARİS BARIŞ KONFERANSI
SIRASINDA TÜRKİYE LEHİNE ÇALIŞMALARI ..... 99
MONDROS MÜTAREKESİ SONRASI PRENS SABAHATTİN'İN
TALEP, BEKLENTİ VE SİYASİ SÖYLEMLERİ ..... 114

İKİNCİ BÖLÜM
SİYASİ HAYATTA PRENS SABAHATTİN ETKİSİ:
PRENS SABAHATTİN YANLISI BASIN, CEMİYET
VE FIRKALAR

PRENS SABAHATTİN VE MESLEK-İ İÇTİMÂÎ
TARAFTARI GAZETE VE DERGİLER ..... 121
OSMANLI SULH VE SELÂMET CEMİYETİ ..... 132
SELÂMET-İ OSMÂNİYYE FIRKASI ..... 138
SULH VE SELÂMET-İ OSMÂNİYYE FIRKASI ..... 141
Fırkanın Resmen Kuruluşu ..... 141
Prens Sabahattin Etkisi ve Fırkanın Yayın Organları ..... 143
Fırkanın Siyasi Hayata Girişi ve Tevfik Paşa Hükûmeti'ne Müdahale ..... 150
Hürriyet ve İtilaf Fırkası ve Damat Ferit Hükûmetiyle İlişkiler ..... 154
İzmir'in İşgali Sonrası Fırkanın Siyasi Tutumu ..... 161
1919 Seçimlerinde Sulh ve Selâmet-i Osmâniyye Fırkası ..... 165

Fırkanın Sonu ..... 169
TRABZON VE HAVÂLİSİ ADEM-İ MERKEZİYET CEMİYETİ ..... 172
İTTİHAT VE TERAKKİ MUHALİFİ VE LİBERAL
MİLLİYETÇİ BİR FIRKA: MİLLÎ AHRAR ..... 174
Fırkanın Kuruluşu ve Temel Fikirleri ..... 174
Fırkanın Kuruluş Gerekçeleri ..... 176
Millî Ahrar ve Heyet-i Temsiliye Arasındaki İlişkiler ..... 182
Fırkanın Dağılışı ..... 186

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM
PRENS SABAHATTİN'İN İSTANBUL'A DÖNÜŞÜ SONRASI
FAALİYETLERİ VE ANADOLU HAREKETİ İLE İLİŞKİLERİ

DÖNÜŞÜNDEKİ SİYASİ BEKLENTİ, SÖYLEM VE TAVRI ..... 191
Dönüşü Hakkında Kamuoyundaki Tartışmalar ..... 191
İstanbul'a Dönüşü ..... 203
Dönüşüne Kamuoyunda Tepkiler ve Mebus Adaylığı ..... 208
Alemdar Gazetesinde Prens Sabahattin ve Meslek-i İçtimâî ..... 217
Siyasi Durum Hakkında İlk Beyanâtları ..... 222
GÜNCEL DURUMLA İLGİLİ GÖRÜŞLERİNİ
AÇIKLADIĞI MUHTIRA/BEYANNÂME: VİCDÂN-I MİLLÎ'YE HİTÂB . 229
Prens Sabahattin'in 3 Şubat 1920 Tarihli Muhtırası/Beyannâmesi ... 229
Beyannâmeye Kamuoyunda Tepkiler ..... 234
MİLLÎ MÜCADELE'NİN BAŞARILARI VE
ZAFERİ KARŞISINDA PRENS SABAHATTİN ..... 244
SÜRGÜN YILLARI VE VEFATI ..... 264

SONUÇ ..... 269
KAYNAKÇA ..... 275
EKLER ..... 293
DİZİN ..... 293

# ÖN SÖZ

Prens Sabahattin, Türk siyasi hayatında "liberal" bir fikir ve siyaset adamı olarak ve "adem-i merkeziyet ve teşebbüs-i şahsi" düşüncesiyle tanınmaktadır. Anne tarafından Osmanlı hanedanına mensup olması Prens'in hayat hikâyesini ve ilmî/siyasi faaliyetlerini daha önemli hâle getirmiştir. Dayısı Sultan II. Abdülhamit'e karşı muhalefete dâhil olması, hatta muhalefetin liderlerinden birisi hâline gelmesi Prens'e karşı merakı artıran esas önemli hususlardır.

Bu açıdan Prens Sabahattin Türkiye'de tarih ve sosyoloji alanlarındaki birçok akademik çalışmanın inceleme konusu olmuştur. Türkiye'de tarihin popülerleşmesiyle Prens Sabahattin figürü, popüler tarih kitap ve dergilerinden televizyon dizilerine kadar, tarih severlere sunulan bir tarihî karakter hâline de gelmiştir. Neticede bugün Türk toplumunda tarihle ilgilenen, tarihe meraklı hemen herkesin kafasında olumlu veya olumsuz bir Prens Sabahattin portresi şekillenmektedir.

Popüler kültür bir yana bırakılırsa, akademik çalışmalarda dahi Prens Sabahattin ele alınırken ideolojik bakıştan kopmanın pek mümkün olamadığı görülmektedir. Bu durumun doğrudan sebebinin bizzat Prens'in kendisi olduğunu söylemek yanlış olmayacaktır. Zira Prens kendisini hayatı boyunca siyasi ve toplumsal görüşleriyle bir cephede konumlandırmıştır. Bugünden geçmişe bakarken o cepheyi benzer siyasi bakışla değerlendirmek de kaçınılmaz olmaktadır.

Prens Sabahattin'le ilgili literatürde var olan akademik çalışmalar ağırlıklı olarak kendisinin sosyolojik görüşlerinin incelenmesinden veya Meşrutiyet dönemindeki siyasi mücadelesinden ibarettir. Prens'in Mütareke dönemindeki faaliyetleri, döneme dair bazı çalışmalarda kısaca bahsedilip geçilen hususlar olarak kalmıştır.

Bu çalışmanın en temel amacı, literatürde var olan bu eksikliği doldurmaya çalışmak, Mondros Mütarekesi'nin imzalanmasından Millî Mücadele'nin sonlanmasına kadar olan dönemde Prens Sabahattin'in tavır ve faaliyetlerini incelemektir. Bu sayede Prens Sabahattin'in fikir dünyasındaki gelişimle birlikte Meşrutiyet döneminden itibaren sürdürdüğü siyasi faaliyetlerinin hedefinin daha doğru anlaşılabileceği düşüncesindeyim. Diğer taraftan, Millî Mücadele tarihinin başka bir cephesinin aydınlatılmasına katkı sunulacağını, fikir ve tavırlarıyla dönemin birçok önemli figürünün

Millî Mücadele karşısındaki duruşunun daha sağlıklı tahlil edileceğini ümit ediyorum. Çünkü Prens Sabahattin, fikirlerinin haklılığı veya haksızlığı bir yana, son dönem Osmanlı'sının entelektüel hayatına ciddi şekilde etki etmiş bir isimdir. Muhitinde yer alan aydın zümrenin kendisiyle veya karşısındakilerle ilişkileri, dönemin anlamlandırılmasında çok önemli bir konuma sahiptir.

Bu açıdan çalışmada Prens Sabahattin'le birlikte muhitinde bulunan entelektüel kadrodan da mümkün mertebe bahsetmeye çalıştım. Üç bölüm olarak hazırladığım çalışmanın ilk bölümünde Prens'in Mütareke sonrasına kadarki hayat hikâyesi ile fikir dünyası incelendi. İkinci bölümü, bahsettiğim "muhit" meselesi ve Prens'in entelektüel ve siyasi kadrosuna ayırdım. Son bölümde ise 1919 yılı sonlarında Türkiye'ye dönüşü ve Millî Mücadele sonrasına kadarki faaliyetlerini ele aldım.

Yazımda, şekil olarak akademik tez formatını esas aldım. Ekler kısmına Prens Sabahattin'in önemli görülen kimi yazı, beyanat ve muhtıraları ile kendisi hakkında yazılmış yazılardan örnekleri ekledim. Transkripsiyonları yapılan yazıların ve diğer metinlerin günümüz Türkçesi ile yazılmasında, Ferit Devellioğlu'nun *Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lügat*'ında belirtilen yazım şekillerini esas aldım.

Bu temel açıklamalarla birlikte, uzun ve meşakkatli bir zamana yayılan eserin ortaya çıkış sürecinde birçok kişiye teşekkür borcum birikti. Öncelikli olarak akademik çalışmalarımda her zaman katkı ve desteklerini gördüğüm kıymetli hocalarım Prof. Dr. Cezmi Eraslan, Prof. Dr. Halil Bal, Prof. Dr. Recep Karacakaya ve Prof. Dr. Mustafa Budak'a çok teşekkür ediyorum.

Sadece akademik çalışmalarımda değil, hayatımın her safhasında, ihtiyaç duyduğum her anda bir ağabey yakınlığıyla desteğini yanımda hissettiğim saygıdeğer hocam Prof. Dr. Fatih Mehmet Sancaktar'a borcumu sadece bir teşekkürle ödeyemeyeceğimin bilinciyle sonsuz teşekkürlerimi sunuyorum. Aynı şekilde kıymetli ağabeyim Prof. Dr. Abdurrahman Bozkurt, hayatımın her anında olduğu gibi bu eserin yazım sürecinde de ihtiyaç duyduğum her zaman yanımda oldu. Metnin son hâlinin verilmesinde öneri ve katkılarıyla büyük destek sağladı. Yine kıymetli ağabeyim Doç. Dr. Bülent Yıldırım, her zamanki samimiyetiyle her ihtiyaç duyduğumda yanımda oldu. Onların hakkını da ödemem kolay değil, çok çok teşekkür ediyorum.

Bütün çalışmalarımda olduğu gibi bu eseri de yayın öncesi okuyarak, metin üzerinde ciddi bir mesai harcayan ve çok kıymetli değerlendirmele-

riyle metnin olgunlaşmasını sağlayan değerli dostum Dr. Saim Çağrı Kocakaplan'a hassaten teşekkür borçluyum.

Kıymetli dostum Doç. Dr. Tuğba Eray Biber sadece metni okuyarak önerilerde bulunmakla kalmadı, kaynakların temininden metnin tashihine ve esere son şekli verilene kadar, her ihtiyaç duyduğumda destek oldu. Ne kadar teşekkür etsem azdır.

Ayrıca yine her zaman maddi/manevi destekleriyle yanımda olan kıymetli ağabeylerim Doç. Dr. M. Sait Türkhan, Doç. Dr. Ö. Kürşad Karacagil ve Kemal Gurulkan'a; sevgili dostlarım Doç. Dr. Burcu Kurt, Dr. Derviş Tuğrul Koyuncu, Dr. Murat Aydoğdu ve Dr. Aydın Çakmak'a özellikle teşekkür ediyorum.

İngiliz Arşivi'ndeki yoğun çalışması esnasında bir yandan da benim taleplerime zaman ayırıp gerekli İngiliz belgelerini temin etmemi sağlayan Asya Karagül'e; Ankara Üniversitesi Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü Arşivi'nden belgelerin temini için kıymetli dostum Doç. Dr. Çağla Derya Tağmat'a; gazete incelemelerinden diğer kaynakların teminine kadar birçok konudaki yardımları için kıymetli kardeşlerim Aleyna Arslan, Enes Arıcı ve Mert Gezici'ye; hem fakültedeki çalışmalarımda hem eserin hazırlık aşamasında onlara çıkardığım iş yüklerinde her zaman samimiyetle desteklerini gördüğüm araştırma görevlisi kardeşlerim Akif Arslan, Özlem Arslan, Umut Dere, Anıl Dincel ve Akın Akbıyık'a ayrı ayrı çok teşekkür ediyorum.

Ayrı ve özel bir teşekkürü de kıymetli dostlarım Muharrem ve Seyhan Erdem çifti ile oğulları –benim külyutmaz asistanım ve yakışıklı yeğenim– Ali Sarp'a ayırmam gerekiyor. Kitaba yoğunlaşıp çalışmanın detaylarında boğulduğum, kendimi zihnen 1918-1923 yıllarına götürürken haddinden fazla yorulup dağıldığımı hissettiğim her gün, benim için, nefeslenip dinlenmemi ve zihnimi toparlamamı sağlayan bir dost kapısı oldular. Hatta çoğu zaman günlük hayatın yorucu pratiklerini bir kenara atıp evlerinin bir üyesi gibi yaşamamı sağladılar, hazır aile sofrasının bir ferdi olarak hânelerinde samimi bir yerim olduğunu hissettirdiler. Varlıkları ve destekleri için çok teşekkür ediyorum, minnettarım.

Son olarak, tüm çalışmalarımda olduğu gibi bu eserin de hazırlık aşamasındaki titiz çalışmaları ve yapıcı önerileri için editörüm ve kıymetli dostum Ayşegül Büşra Paksoy'a ve eserin okuyucu ile buluşmasını sağlayan Ötüken Neşriyat'a en içten minnet, şükran ve teşekkürlerimi sunuyorum.

Fatih-İstanbul, Ağustos 2023
Ramazan Erhan GÜLLÜ

# GİRİŞ

## Amaç, Yöntem ve Kaynaklar

Türk siyasi hayatında "adem-i merkeziyet ve teşebbüs-i şahsi" düşüncesi etrafında yaptığı faaliyetlerle tanınan Prens Sabahattin'in Mütareke ve Millî Mücadele dönemlerindeki siyasi faaliyetlerine dair literatürde herhangi bir inceleme/araştırma bulunmamaktadır. Sabahattin Bey'e dair mevcut ve aslında oldukça geniş sayılabilecek literatür, daha çok onun sosyoloji çalışmaları, II. Abdülhamit dönemi muhalefetindeki yeri ve Meşrutiyet döneminde İttihat ve Terakki aleyhtarı siyasi konumuna ilişkin incelemelerden oluşmaktadır. Bu çalışmaların önemli bir kısmı Cumhuriyet döneminde Prens Sabahattin'in fikirlerini savunan destekçilerinin sosyoloji çalışmalarıyla ve ölümünden sonra da yine onun sosyoloji çalışmalarına ve fikrî hayatına duyulan ilginin artmasının etkisiyle hazırlanmıştır.[1] Bunlar arasında da Mütareke ve Millî Mücadele dönemlerinde Sabahattin Bey'in siyasi faaliyetlerine odaklanan özel bir çalışma yoktur.

Bu açıdan çalışmamızda, Prens Sabahattin'in hayatının anlaşılmasında önemli bir süreci ifade ettiğini düşündüğümüz bu döneme odaklanmak hedeflenmektedir. Ayrıca bu sürecin Prens Sabahattin ve taraftarları açısından anlamlı hâle getirilmesinin Millî Mücadele çalışmalarına da katkı sunacağı kanaatindeyim. Zira Prens Sabahattin taraftarlarının o tarihlerde veya sonradan döneme ilişkin olarak kaleme aldıkları kimi eserlerde aslında dönemin bağlamından kopuk ve gerçekçi olmayan iddiaların varlığı dikkat çekmektedir. Detaylı bir inceleme bu iddiaların nedenlerinin anlaşılmasını sağlayacağı gibi Cumhuriyet'e geçişle birlikte değişen fikrî atmosfer daha iyi değerlendirilebilecektir.

Tüm bu sebeplerle çalışmanın temel kaynaklarını öncelikli olarak, sürecin mantığını güncel tartışmaları takip ederek anlamamızı sağlayacak olan dönemin Türk basını oluşturmaktadır. Mütareke döneminde Sabahattin Bey'in destekçileri tarafından yayımlanan ve açıkça Prens Sabahattin'e desteğini beyan eden gazeteler; İstanbul'da İsmail

[1] Oya Okan, "Prens Sabahattin Literatürü Üzerine", *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi (TALİD)*, Cilt: 6, Sayı: 11, İstanbul 2008, s. 477-498.

Subhi (Soysallıoğlu)'nin yayımladığı *Söz* ile Hasan Hicabi'nin yayımladığı *Tarik* gazeteleridir. Soysallıoğlu ve Hicabi ile birlikte Asaf Muammer gibi isimler bu gazetelerdeki yazılarıyla Prens Sabahattin ve taraftarlarının mütareke dönemindeki hedef ve faaliyetlerinin anlaşılmasını sağlamaktadırlar. İzmir'de ise Prens Sabahattin ve taraftarlarının resmî sözcüsü olarak çalışanlar, Osman Nevres (Hasan Tahsin) tarafından yayımlanan *Hukuk-ı Beşer* ile *Sulh ve Selamet* gazeteleridir.

Bunlar dışında *Alemdar*, *Yeni İstanbul*, *İkdam*, *İleri*, *Vakit* ve *Tercüman-ı Hakikat* gazeteleri de -açıkça Prens Sabahattin yanlısı olduklarını ilan etmeseler de- kendisine sempati duyan ve destek veren yayınlar yapmışlardır. Prens'in "muhit"i temelde bu gazeteler etrafında fikirlerini paylaşan entelektüellerdir. Özellikle *Alemdar*'ın sahibi ve başyazarı Ref'i Cevad'ın yazıları ile Faik Şemseddin'in gazetedeki yazı ve tefrikaları, Prens Sabahattin taraftarlarının siyasi faaliyetlerinin takibini sağlamaktadır. Ref'i Cevad'ın ifadesiyle Türkiye'de siyasette en mühim mesele "muhit mes'elesi"dir.[2] Prens Sabahattin de siyasi ve sosyal programını bu muhit aracılığıyla topluma yaymaya çalışmıştır. *Yeni İstanbul*'da Said Molla ile Doktor Selahaddin, özellikle mütarekenin hemen ertesinde yazılarıyla Prens Sabahattin'e destek veren kadroya dâhil olmuşlardır. Gazete *Türkçe İstanbul*'a dönüştükten sonra, daha çok Damat Ferit yanlısı bir siyaset izleyerek başlangıçtaki kadar Prens Sabahattin lehine bir yayın anlayışı izlememiştir.[3] *İkdam*, *İleri* ve *Tercüman-ı Hakikat* ise İstanbul'un işgali ve sonrasına kadar Prens Sabahattin'e karşı yakınlıklarını belirten yayınlarını sürdürmüşlerdir. Bu gazeteler üzerinden Prens Sabahattin ve muhitinin tavrı anlaşılmaya çalışılırken *Sabah* ve *Yeni Gün* gibi Sabahattin Bey'e muhalif, *Akşam* gibi biraz daha ortada yer alan gazetelerle de kendi-

---

[2] Ref'i Cevad, "Prens'den İlk Beklediğimiz …", *Alemdar*, nr. 357-2658, 8 Aralık 1919, s. 1.

[3] Mütareke döneminde İngiliz yanlısı siyasi tavrıyla bilinen Said Molla, "İngiliz Muhipler Cemiyeti"nin de kurucularındandı. Hürriyet ve İtilaf Fırkası ile Damad Ferid Paşa hükûmetlerinin destekçisi olan Said Molla, mütarekeden sonra yayımlamaya başladığı *Türkçe İstanbul* gazetesi ile de siyasi fikirlerini ortaya koymaktaydı. Said Molla ve *Türkçe İstanbul* gazetesi hakkında bk. Fatih Mehmet Sancaktar, "Said Molla ve Türkçe İstanbul Gazetesi", İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, *Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi*, İstanbul 1996.; Fatih Mehmet Sancaktar, "Mütareke Döneminde Bir İngiliz Taraftarı: Said Molla", *Türk Kültürü İncelemeleri Dergisi*, Sayı: 13, İstanbul, Güz 2005, s. 61-86.

sine itiraz edenlerin ve temkinli yaklaşanların sürece bakışları takip edilmeye çalışılmıştır.

Prens Sabahattin'in Millî Mücadele dönemindeki faaliyetleri hakkında arşiv vesikaları maalesef doyurucu bir veriye sahip değildir. Osmanlı Arşivi'nde Sabahattin Bey'in İstanbul'a dönüşüne dair bazı belgeler ile fırkalarla ilgili yazışmalar bulunmaktadır. Ayrıca Cumhurbaşkanlığı Arşivi'nde de Prens Sabahattin'in Millî Mücadele'nin başarıları sonrası Mustafa Kemal Paşa'ya yazdığı birkaç mektup bulunmaktadır. Millî Savunma Bakanlığı Arşivi'nde, İstanbul'a dönüşü sonrası Prens'in Millî Mücadele'ye yaklaşımını anlamak isteyen Ankara'nın, İstanbul'daki temsilcilerinden talep ettiği birkaç istihbarat raporu haricinde belge mevcut değildir. Bu yüzden belgelerle takip edilemeyen olaylar, dönemin basını üzerinden ortaya koyulmaya çalışılmıştır.

Arşiv vesikaları ve basın dışında ise temel kaynaklarımızı Prens Sabahattin'in yayımlanmış olan çeşitli yazışmaları ve çoğunluğu destekçileri tarafından kaleme alınan eserler oluşturmaktadır. Mehmet Ö. Alkan tarafından hazırlanan ve Prens Sabahattin'in bizzat kendi eser, yazı ve beyannâmelerinden oluşan *Bütün Eserleri*[4] ile Prens Sabahattin'in destekçileri ve arkadaşları tarafından kaleme alınan eserler de ana referanslar arasında olmuştur. Bu tür eserler özellikle Sabahattin Bey'in temel fikirlerini ve çevresinde algılanış biçimini anlamak açısından önemlidir. Prens Sabahattin hakkındaki ilk biyografi çalışması[5] Cavit Orhan Tütengil[6] tarafından kaleme alınmıştır. Ayrıca Prens Sabahattin'in fikrî takipçilerinden Nezahet Nurettin Ege'nin[7] Prens'in geniş biyografisi yanında, yazılarının ve fikirlerinin de derli toplu bir şekilde derlendiği klasikleşmiş eseri öncelikli kaynaklarımız arasındadırlar. Nezahet Nurettin Ege, Prens Sabahattin'in fikirleriyle 1918 yılında üniversite öğrencisiyken tanışmış, 1919 yılında

---

4 *Prens Sabahaddin: Gönüllü Sürgünden Zorunlu Sürgüne – Bütün Eserleri*, (Hazırlayan: Mehmet Ö. Alkan), İstanbul 2007, Yapı Kredi Yayınları.

5 Cavit Orhan Tütengil, *Prens Sabahattin*, İstanbul 1954, İstanbul Matbaası.

6 Cavit Orhan Tütengil'in çalışmaları hakkında bk. Sami N. Özerdim – Perran Özben, "Prof. Dr. Cavit Orhan Tütengil Bibliyografyası", *Sosyoloji Konferansları*, Sayı: 18, İstanbul 1980, s. 163-200.

7 Nezahet Nurettin Ege, *Prens Sabahaddin: Hayatı ve İlmî Müdafaaları*, İstanbul 1977, Güneş Neşriyat.

Prens'in İstanbul'a dönüşünün ardından şahsen de tanışarak Sabahattin Bey'in "öğrencisi" olmuştur. İkili arasındaki "öğretmen-öğrenci ilişkisi" Prens'in 1924 yılında Türkiye'den ayrılışına kadar yüz yüze, bu tarihten 1948 yılındaki ölümüne kadar da mektuplaşmalar şeklinde devam etmiştir. Dolayısıyla çalışmada odaklandığımız dönem, Ege'nin Prens'le tanıştığı ve birlikte zaman geçirdiği yıllardır. Prens'in fikirlerini tamamen benimsemiş bir kişi olan Ege, hayatı boyunca kendisini -özellikle Prens Sabahattin'in ölümünden sonra- Sabahattin Bey ve fikirlerini Türkiye'ye tanıtmaya adayan bir *Meslek-i İçtimâî* mensubu olarak tanımlanabilir. Eseri de Sabahattin Bey'le ilgili temel bilgileri içermesi yanında bazı özel görüşmelerin birebir aktarımı vesilesiyle de oldukça önemlidir.[8]

Ayrıca Prens'in yakın arkadaşı, siyasi ve özellikle maddi konularda destekçisi ve bir dönem hususi kâtibi olan Satvet Lütfi (Tozan) hakkında Rıfat N. Bali'nin kaleme aldığı eser[9] de bu anlamda temel kaynaklarımız arasında yer almaktadır. Satvet Lütfi (Tozan), Prens Sabahattin'in "kara kutusu" denilebilecek kadar yakınında olan bir isimdir ve aynı zamanda Prens, siyasi faaliyetlerini büyük oranda Tozan aracılığıyla yürütmüştür.[10]

---

[8] Nezahet Nurettin Ege'nin Prens Sabahattin'le yakınlığı ve bir Meslek-i İçtimâî mensubu olarak çalışmaları hakkında bk. Berna Fildiş, "Prens Sabahattin'in Takipçilerinden Biri Olarak Nezahat Nurettin Ege", *Gaziantep Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, Cilt: 17, Sayı: 3, Gaziantep 2018, s. 1116-1132.

[9] Rıfat N. Bali, *Satvet Lütfi Tozan: Büyük Bir Maceraperest, Koleksiyoner, Hayırsever*, İstanbul 2018, Libra Kitap.

[10] Satvet Lütfi (Tozan) 1889 yılında Bosna-Hersek'e bağlı Trebinje şehrinde doğmuştu. 9 yaşındayken ailesi İstanbul'a yerleşmiş, eğitimine burada başlamış ve Darülfünun'da hukuk eğitimi almıştı. Öğrencilik yıllarından itibaren Jön Türk hareketi içerisinde yer almıştı ve Prens Sabahattin'le tanışıklığı da yine o yıllara dayanıyordu. Aralarındaki 12 yıllık yaş farkına rağmen Satvet Lütfi ile Prens Sabahattin yakın arkadaş haline gelmişlerdi. Hatta Satvet Lütfi Bey ilerleyen yıllarda Prens Sabahattin'in özel kâtipliğini de yapacak, ekonomik olarak oldukça zenginleştiği için Prens Sabahattin'in birçok faaliyetine maddi destek temin edecekti. Ayrıca Prens Sabahattin yurt dışındayken Türkiye ile irtibatını ve çeşitli ilişkilerini de Satvet Lütfi sağlayacaktı. Meşrutiyet döneminde Prens Sabahattin'in siyasi faaliyetleri içinde de aktif olarak yer almaya devam eden Satvet Lütfi'nin adı Halaskâr Zabitan Grubu'nun faaliyetlerinden Yakup Cemil olayına kadar birçok yerde geçecek ve çeşitli defalar tutuklanacak ya da İstanbul'dan sürgün edilecekti. Prens Sabahattin'in Avrupa'daki faaliyetlerinden Türkiye'deki çalışmalarına ve

# BİRİNCİ BÖLÜM

## MÜTAREKE DÖNEMİNE KADAR PRENS SABAHATTİN'İN HAYATI VE İLMÎ/SİYASİ FAALİYETLERİ

# MUHALİF BİR HANEDAN MENSUBU OLARAK PRENS SABAHATTİN

## Jön Türk Hareketi İçerisinde Bir Sultanzâde

Asıl adı "Mehmed Sabahaddin" olan -meşhur ve yaygın kullanılan adıyla- Prens Sabahattin, Sultan Abdülmecit'in kızı ve kısa veya uzun aralıklarla son dönem Osmanlı tahtına oturan V. Murat, II. Abdülhamit, V. Mehmet (Reşad) ve VI. Mehmet (Vahdeddin)'in kız kardeşleri olan Seniha Sultan'ın oğludur. Doğum tarihi hakkında kesin bir bilgi yoktur, kimi kaynaklar 1877 kimileriyse 1878 veya 1879 olarak zikretmektedir. Babası da yine II. Mahmut ve Abdülmecit dönemlerinde üst düzey devlet görevlerinde bulunmış olan Damat Gürcü Halil Rıfat Paşa'nın oğlu Damat Mahmud Celâleddin Paşa'dır. Sultan II. Abdülhamit'in aynı zamanda yakın arkadaşı olan Mahmud Celâleddin Paşa, Çırağan Vakası'nda adı karıştığı gerekçesiyle Adliye Nazırı iken görevinden azledilerek yalısında gözetim altına alınmıştır. Bu vesileyle ana meşgalesi ailesi ve çocukları olan Paşa, çocuklarının eğitimiyle özel olarak ilgilenmiştir. Çocukluğundan itibaren iyi bir eğitim alarak yetişen Mehmed Sabahattin, öğrendiği yabancı diller sayesinde özellikle Avrupa'daki fikrî gelişmeleri takip etme şansı yakalamıştır. Arapça, Farsça ve Fransızca'yı çok iyi derecede bildiği ifade edilen Prens Sabahattin'in Lütfullah isimli -sonradan o da Prens Lütfullah olarak anılacak olan- bir kardeşi vardır.[1]

İki kardeş, aileleri tarafından oldukça hassas bir eğitime tâbi tutulmuşlardır. Nezahet Nurettin Ege'ye göre, "(yalıları) Prenslerin yetişmesi için hususi bir üniversite hâline konulmuş" gibidir[2]. Ahmed Refik de Mahmud Paşa'nın eğitime önem verişinden ve çocuklarının eğitimiyle alâkadâr oluşundan şöyle bahseder:

---

[1] Cavit Orhan Tütengil, *Prens Sabahattin*, İstanbul 1954, s. 17-21.; Nezahet Nurettin Ege, *Prens Sabahaddin: Hayatı ve İlmî Müdafaaları*, İstanbul 1977, s. 3-10.; Abdullah Uçman, "Prens Sabahaddin (1878-1948)", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, Cilt: 34, İstanbul 2007, s. 341-342.

[2] Nezahet Nurettin Ege, *age.*, s. 6-7.

> Mahmud Paşa ta'lîm ve terbiyenin önemini takdîr ederdi. Bunun için Seniha Sultan'dan olan iki evlâdının ta'lîm ve terbiyesine fevk-al-âde hasr-ı vakt etmişdir. Mehmed Sabahaddin Bey ile Lütfullah Bey, açık, vasi', münevver fikirli idiler.[3]

Fen ve tabiat bilimleri ile birlikte dünyadaki siyasi gelişmelere dair de dersler alan iki kardeş, elbette Osmanlı Devleti'ndeki iç gelişmeler hususunda da fikir sahibi olmuşlar, babalarının konumunun da etkisiyle küçük yaşlardan itibaren muhalif bir çizgi benimsemişlerdi. Mahmud Celâleddin Paşa'nın 1899 yılında, kimine göre sırf Sultan II. Abdülhamit'e fikrî ve idarî eleştirileri nedeniyle, "istibdatla esaslı bir mücadele edebilmek için"[4], kimine göre bir suikast teşebbüsünden endişe etmesi; kimine göre ise Bağdat Demiryolu imtiyazının bir İngiliz şirketine verilmesi talebinin kabul edilmemesine duyduğu tepki neticesinde[5] çocuklarıyla birlikte Paris'e kaçması, bu muhalif tavrın fiilî bir siyasi mücadeleye dönüşmesini sağlamıştır. Aile, Paris'te muhalif Jön Türk hareketine resmen dâhil olmuştur. Anlaşıldığı kadarıyla Mahmud Celâleddin Paşa'nın kaçışında zikredilen etkenlerin hemen hemen tamamının veya daha fazla mevzunun tesiri vardır. Zira Paşa'nın Avrupa'ya geçer geçmez muhalefet hareketine aktif olarak katılması fikrî nedenlerden kaynaklanabileceği gibi, İstanbul'da siyaset dışında herhangi bir faaliyette bulunmasının da mümkün olmadığı anlaşılmaktadır. İngiltere ile olan yakınlığı ve İngiliz yanlısı tavrı nedeniyle, beklediği siyasi ve ekonomik desteği İstanbul'da bulamayacağı netleşmiştir. Ayrıca taraftarlarından bazılarının ısrarla reddetmelerine rağmen arşiv belgeleri, Mahmud Celâleddin Paşa'nın "Bağdat Demiryolu İmtiyazı" meselesinde İngilizler lehine müdahil olduğunu hatta dönüşü için Sultan II. Abdülhamit'le bu konuyu pazarlık mevzusu yapmaya devam ettiğini göstermektedir. İngiltere'nin siyasi desteği açıkça Mahmud Celâleddin Paşa ve oğullarının tarafında olduğu gibi, İngilizlerden çeşitli maddi destekler aldığı da anlaşılmaktadır. Bu yüzden ülkeyi terk etmesini tek bir nedene bağlamak doğru görünmemektedir. Ancak tüm nedenlerin toplamı, radikal bir Sultan II.

---

3 Ahmed Refik, *Abdülhamîd-i Sânî ve Devr-i Saltanatı: Hayât-ı Siyâsiyyesi ve Husûsiyyesi*, Cild-i Sâlis (3. Cilt), İstanbul 1327 (1911), s. 1084.

4 Cavid Orhan Tütengil, *age.*, s. 17.

5 Nezahet Nurettin Ege, *age.*, s. 21-22.

Abdülhamit muhalifliğine neden olmuştur. Diğer yandan Paşa'nın İngiliz yanlılığı, Anglo-Sakson medeniyetler örneğini savunurken sık dile getireceği üzere, oğlu Prens Sabahattin'e yoğun bir şekilde tesir etmiştir.[6]

Tüm bunlara rağmen ailenin Avrupa'ya geçerek muhalefete katılımı, Jön Türk hareketi için olumlu karşılanmıştı. Önce Marsilya'ya, oradan Paris'e geçen Mahmud Celâleddin Paşa ve oğullarını, başta 1889 yılında kurulan "Osmanlı İttihad ve Terakki Cemiyeti"nin başkanı ve *Meşveret* gazetesinin yayıncısı Ahmed Rıza Bey[7] olmak üzere Paris'teki muhalifler büyük bir alaka ile karşılamışlardı.[8] Kimi Jön Türkler tarafından Damad Mahmud Celâleddin Paşa'nın oğullarıyla birlikte kaçarak muhalefet hareketine katılması "harekât-ı necibane" olarak adlandırılmıştı.[9] Hatta yine Jön Türkler içinden bir grup, siyasi olaylara vukûfiyeti ve iyi yetişmiş bir haneden mensubu olması dolayısıyla Prens Sabahattin'i muhalefetin lideri olabilecek vasıfta göre-

---

6 Damad Mahmud Celâleddin Paşa'nın İngilizler lehine imtiyaz talepleri ve yaşanan sürecin arşiv belgeleriyle değerlendirildiği bir çalışma için bk. Bedri Mermutlu, "Prens Sabahattin'in Siyasi Hareketine Düşen Gölge: Damad Mahmud Paşa'nın İmtiyaz Talebi Pazarlıkları", *Sosyoloji Konferansları*, No: 55, İstanbul, (2017-1), s. 219-253. Ahmed Bedevî Kuran, Damad Mahmud Celâleddin Paşa'nın imtiyaz meselesinde İngiliz şirketi lehine müdahalede bulunduğu iddiasını şiddetle reddeder. Ona göre, Paşa kendisine yapılan müracaatla sadece "basit bir tavassuta" bulunmuştur. Paşanın ülkeye dönüşüyle yazışmalar arasında da bu konunun asla geçmediğini, bütün evrakın kendisinde olduğunu ifade eder. Ancak Bedri Mermutlu tarafından yayımlanan vesikalar bunun aksini ispatlamaktadır. Kuran'a göre, Paşa'nın çocuklarıyla birlikte ülkeden ayrılması tamamen "memleketin istikbâliyle alâkadar olmak isteyen hamiyet erbabının" yaptıkları gibi fikrî nedenlerle muhalefete destek vermek içindir. Ahmed Bedevî Kuran'ın, Mahmud Celâleddin Paşa'nın hayatı ve yurt dışına çıkışı ile imtiyaz meselesine dair anlatısı için bk. Ahmed Bedevî Kuran, *Osmanlı İmparatorluğunda İnkılâp Hareketleri ve Millî Mücadele*, İstanbul 2012, s. 254-270.; Ahmet Bedevi Kuran, *İnkılap Tarihimiz ve Jön Türkler*, İstanbul 2000, s. 85-107. Bedri Mermutlu ayrıca Prens Sabahattin'le ilgili farklı konulardaki çeşitli arşiv belgelerini de yayımlamıştır. Bedri Mermutlu, "Prens Sabahaddin ile İlgili Devlet Kayıtları Arasında Bulunan Resmî Belgeler", *Sosyoloji Konferansları*, No: 53, İstanbul (2016-1), s. 421-475.

7 Ahmed Rıza Bey'in muhalefet hareketine katılışı ve Meşveret gazetesinin yayına başlaması hakkında bk. Eminalp Malkoç, *Ebü'l-Ahrâr Ahmet Rıza Bey: Bir Pozitivistin Hayatı, Yazışmaları ve Düşünce Dünyası*, İstanbul 2017, s. 13-40.

8 Ahmed Bedevî Kuran, *Osmanlı İmparatorluğunda İnkılâp Hareketleri* …, s. 272.

9 Cavid Orhan Tütengil, *age.*, s. 18.

# İKİNCİ BÖLÜM

## SİYASİ HAYATTA PRENS SABAHATTİN ETKİSİ: PRENS SABAHATTİN YANLISI BASIN, CEMİYET VE FIRKALAR

# PRENS SABAHATTİN VE MESLEK-İ İÇTİMÂÎ TARAFTARI GAZETE VE DERGİLER

Mondros Mütarekesi'nin imzalanması sonrası Prens Sabahattin ülkeye dönmeden önce siyasi arenada kendisine uygun bir iklim oluşturmaya çalışmıştı. Basında destekçileri yazı ve haberleriyle kamuoyunda Prens Sabahattin figürünü, "fikirleri haklı çıkmış bir devlet adamı" olarak gündemde tutarken; siyasi alanda da kurulan cemiyet ve fırkalar, "Meşrutiyet döneminde kaçırılan fırsatın bu defa hayata geçirilmesi gerektiği" söylemiyle onu bir "kurtarıcı lider" gibi siyasetin merkezinde tutmaya çalışmışlardı.

Mütareke döneminde basında Prens Sabahattin taraftarı olarak bilinen ilk ve en etkili yayın organı *Söz* gazetesiydi. Prens Sabahattin yanlısı cemiyet ve fırkaların da sözcüsü olan gazete, denilebilir ki yayımlandığı süre boyunca İstanbul basınında Prens Sabahattin ve taraftarlarının "nâşir-i efkârı"ydı. İzmir'de Hasan Tahsin (Osman Nevres) tarafından yayımlanan *Hukuk-ı Beşer* ile *Sulh ve Selâmet* gazeteleri de mütarekenin hemen ardından Anadolu'da Prens Sabahattin taraftarı gazetelerin en meşhurlarıydı. Prens Sabahattin'in düşüncelerine ve siyasi faaliyetlerine bağlılığını açıkça ifade eden Osman Nevres, Prens'e bağlı cemiyet ve fırkaların İzmir'deki temsilciliklerini ve sözcülüklerini de yapmaktaydı.[1]

[1] İlginç bir kişiliğe ve hayat serüvenine sahip olan Hasan Tahsin (Osman Nevres), aslında İttihatçı kökenden gelen bir Teşkilat-ı Mahsusa üyesiydi. Selanikli "Sabetayist" olarak bilinen "Yahudi dönmesi" topluluğa mensuptu. Gerçek adı Osman Nevres Receb'ti. Hasan Tahsin (veya çoğu zaman Receb ismini de ekleyerek kullandığı Hasan Tahsin Receb) ismini, yine kendisi gibi Teşkilat-ı Mahsusa mensubu olan ve 1913 yılı sonlarında gizlice öldürülen Selanikli gazeteci Hasan Tahsin'in (Silahçı Tahsin) kimliğini kullanarak yaptığı Buxton Kardeşler suikastı sonrası kullanmaya başlamıştı. (Süleyman Tekir, *Süleyman Askerî Bey: Teşkilat-ı Mahsusa'nın İlk Başkanı*, İstanbul 2022, s. 200-207.) Bükreş'te gerçekleşen bu suikast sonrası kendisi de yaralanan Nevres, tedavisi için Cenevre'ye gitmiş ve bir süre İsviçre'de kalmıştı. Prens Sabahattin ve çevresiyle de İsviçre'de bulunduğu sırada tanışmış ve o tarihten sonra İttihatçılarla arası açılmaya başlayarak Prens Sabahattin yanlısı bir politik çizgiye geçmişti. Daha sonra İstanbul'a dönen ve Prens Sabahattin çevresiyle ilişkisini sürdüren Osman Nevres, 1918 yılında ticaret amacıyla İzmir'e gitmişti. Politik faaliyetlerini de sürdürürken, Prens Sabahattin yanlısı cemiyet ve fırkaların İzmir temsilcilikleriyle, gazete çıkararak fikrî sözcülükleri-

İstanbul basınında *Söz* gazetesinden sonra açıkça Prens Sabahattin taraftarlarının yayımladığı ikinci gazete *Tarik* idi. Hasan Hicabi Bey'in yayımladığı ve başyazarlığını Muslihiddin Adil Bey'in yaptığı gazete Temmuz 1919'da yayımlanmaya başlamıştı. Prens Sabahattin taraftarı fırkaların sözcülüğünü de yapan gazete, Anadolu hareketine sıcak bakmaktaydı. Ayrıca Millî Ahrar Fırkası'nın sözcülüğü üzerinden liberal milliyetçiliğin en fazla vurgulandığı yayın organı da *Tarik*'di. Ancak gazetenin yayın hayatı uzun süreli olmamış, birkaç ay içerisinde kapatılmıştı. Kocabaşoğlu ve Akan, Mütareke basınıyla ilgili önemli eserlerinde gazetenin "Damat Ferit ve mandacılığa muhalifliği nedeniyle" yaptığı yayınlar üzerine kapatıldığını[2] ifade etseler de gazetenin resmî sözcülüğünü yaptığı Millî Ahrar Fırkası kurulduğu tarihlerde "manda" taraftarıydı. Fırkanın bu konudaki fikri sonradan değişmiş olsa da *Tarik*'in kapatılma gerekçesinin doğrudan manda muhalifliği olduğunu söylemek biraz kuşkulu görünmektedir.

Prens Sabahattin'in ve ona bağlı cemiyet ve fırkaların "nâşir-i efkârı" olmasa da Prens Sabahattin'i fikren ve mevcut siyasi konjonktürde etkin olması gereken siyasi lider olarak destekleyen gazeteler ise daha çoğunluktaydı. Bu tür gazetelerin başında Ref'i Cevad (Ulunay)'ın *Alemdar* gazetesi gelmekteydi.[3] *Alemdar*, Prens

---

ne de soyunmuştu. Mütareke sonrası Prens Sabahattin'in Avrupa'daki faaliyetlerini de gazetelerinde sıklıkla işlemişti. Hayatı kadar, İzmir'deki "ilk kurşun" hadisesi ve bu hadisenin Türkiye'de yeniden gündeme gelişi de ilginç süreçlere sahne olmuştu. Aslında İzmir'de ilk kurşunu sıkan kendisi olmadığı gibi, Yunan askerleri tarafından şehit edilmesinin farklı ve ilginç bir hikayesinin olduğu ifade edilmektedir. Osman Nevres Receb'in hayatı ve yakın tarihte onun adıyla yaşanan tartışmalar, adının gündeme gelişi vs hakkında ayrıntılı bilgi için bk. Eyüp Şahin, *İlk Defa Yayınlanan Belgelerle Hasan Tahsin Gerçeği*, İstanbul 2019, Ketebe Yayınları.; Muhammet Güçlü, "Mondros Mütarekesi Döneminde Sermuharrir Olduğu Gazetelere Göre Hasan Tahsin Receb ve İttihatçılara Bakışı (6 Kasım 1918 – 15 Mayıs 1919)", *Tarih ve Günce: Atatürk ve Türkiye Cumhuriyeti Tarihi Dergisi*, Sayı: 11, (2022/Yaz), s. 3-87.

2 Uygur Kocabaşoğlu – Aysun Akan, *Mütareke ve Milli Mücadele Basını: Direniş ile Teslimiyetin Sözcüleri ve "Mahşer"in 100 Atlısı*, İstanbul 2019, s. 71.; Tarık Zafer Tunaya, *Türkiye'de Siyasal Partiler Cilt: II - Mütareke Dönemi 1918-1922*, İstanbul 1986, s. 183.

3 Ref'i Cevad (Ulunay)'ın hayatı ve Alemdar gazetesi hakkında bk. Sebahaddin Mıhçı, "Refi Cevat Ulunay ve Alemdar Gazetesi", Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, *Yayımlanmamış Doktora Tezi*, Konya 2020.

Sabahattin'in fikirlerinin sözcüsü konumunda olmasa da en önemli destekçisiydi. Gazetenin sahibi ve başyazarı Ref'i Cevad da İttihatçı aleyhtarı eski muhaliflerdendi. Mahmut Şevket Paşa suikasti sonrası o da yurt dışına çıkmak zorunda kalmış ve mütarekeyle dönmüş, bir anlamda Prens Sabahattin'le aynı kaderi paylaşmıştı. Mütareke sonrası da eski siyasi tavrını sürdüren Ref'i Cevad, *Alemdar*'ı Millî Mücadele'nin radikal muhaliflerinden birisi hâline getirmişti. Ancak Ref'i Cevad, Damat Ferit Paşa'ya da muhalifti. Damat Ferit'in ilk iktidarı sırasında eleştirileri yüzünden hükûmet ve Damat Ferit'le arası açılacak, o süreçte Damat Ferit taraftarlarının Prens Sabahattin'e yönelik eleştirilerine cevap verenlerden birisi de kendisi olacaktı. Dolayısıyla hem eskiden beri Prens'le birbirine yakın muhalif görüşleri hem de Damat Ferit'e karşı oluşları bu dönemde Ref'i Cevad ve *Alemdar*'ı Prens'i destekleyen ve onun görüşlerine daha fazla kıymet veren bir konuma getirmişti.

Girişte bahsettiğimiz üzere Ahmed Emin (Yalman)'ın *Vakit*'i ve Ahmed Cevdet (Oran)'ın *İkdam*'ı Prens'in bu dönemdeki diğer önemli destekçileridir. Bunların yanında *Türk Dünyası*, *Tercüman-ı Hakikat*, *İleri*, *Yeni Gazete* ve *İfham* gibi gazeteler de mütarekenin hemen ardından Prens Sabahattin'i bir siyasi figür olarak destekleyen, ilmî programını ülkenin kurtuluşu için savunan diğer gazetelerdi. Süreç ilerledikçe gazetelerin ve yazarlarının tavırlarında da farklılaşmalar görülecek, özellikle Anadolu hareketinin kazandığı başarılarla birçok gazete ve yazar Millî Mücadele ve Ankara Hükûmeti lehine tavır alacaktı. *Söz* ve *Tarik* gazetelerinin 1919 yılı sonlarında yayın hayatından çekilmeleri, Hasan Tahsin'in ölümüyle İzmir'deki gazetelerin daha önceden kapanmaları nedeniyle Prens Sabahattin'in 1919 yılı sonlarında ülkeye döndüğü sırada doğrudan sözcülüğünü yapan bir yayın organı bulunmamaktaydı. Bu açığı kapatacak olanlar o tarihlerde de büyük oranda *Alemdar*, *Vakit*, *İleri* ve *İkdam*'dı. Ancak 1920 yılı ortalarından itibaren *İleri* ve *İkdam* da Ankara Hükûmeti yanlısı bir çizgiye kaymış, Prens Sabahattin'in *Alemdar* ve *Vakit*'teki destekçileri dışında İstanbul basınında büyük oranda destekçisi kalmamıştı.

Gazeteler dışında Mütareke döneminde Prens Sabahattin taraftarlarınca yayımlanan ve Sabahattin Bey'in fikrî programını tanıtmayı amaçlayan yayınlar arasında dergi türünden en bilineni ise

# EKLER

## EK: 1

*Sabahaddin Bey*[1]

*Fikirleri ve Muârızları*
*(1)*

Satı

Meşrûtiyeti istihsâl içün dâhilde çalışan "Osmanlı İttihâd ve Terakki Cemiyeti" aynı maksad içün hâricde fa'âliyet gösteren "Osmanlı Terakki ve İttihâd Cemiyeti" ile teşrîk-i mesâi etmişdi; bu sebeble, onun bütün siyâsî i'tikad ve ihtirâslarına –bir hamlede denilebilecek derecede büyük bir sür'atle– vâris olmuşdu.

Bu i'tikad ve ihtirâsların en kuvvetlilerinden biri "Prens Sabahaddin" aleyh-dârlığı ve merkeziyet taraf-dârlığı idi. Prens Sabahaddin Bey "adem-i merkeziyet"i tervîc ediyordu; hâl-bu-ki adem-i merkeziyeti tervîc etmek cem'iyet nazarında vatanın parçalanmasına razı olmak demekdi; çünkü bu tarz-ı idâre memleketin birçok kısımlarına az çok muhtâriyet verecekdi, bu muhtâriyet de az çok bir zaman zarfında kat'i bir iftirâk ile neticelenecekdi.

Bu kanâ'at, İttihâd ve Terakki Cemiyeti'nin nüfûz ve teşkîlâtı sâyesinde az bir zaman zarfında memleketin her tarafına intişâr etdi; ve gençliğin dimâğında şübhe kabul etmez bir îmân hâline geldi.

Sabahaddin'in buna karşı yapdığı müdâfaâlar, İttihâd ve Terakki'nin bi-l-hassa gizliden gizliye neşretdiği rivâyetler sebebiyle te'sîrsiz kaldı: Rivâyetlere göre Prens'in bu fikirleri samîmi bir kanâ'at ve içtihâd mahsûlü zannolunmamalı idi. İyi bilinmeli idi ki bu fikirler iftirâkcı unsurların ve bâ-husûs Ermenilerin telkînâtı eseri idi; Sabahaddin onların elinde onların maksadlarına hâdim bir âletden başka bir şey değil idi, zevâhire aldanmamalı, bu entrikaya karşı müteyakkız davranılmalı idi.

---

[1] *Vakit*, nr. 394, 27 Kasım 1918, s. 1.

## EK: 12

*Sabahaddin Bey'le Bir Mülâkat*[14]

Sabahaddin Bey hakîki bir devr-i teceddüdün mukaddimesi olmak üzere ilmî bir ıslâhat programının tatbîkini teklîf ediyor.

İstanbul, Kânûn-ı Sânî

Miss (Cercle d'Orient)'in Amerika matbuâtında neşredilmek üzere Prens Sabahaddin Bey'le vukû bulan mülâkatını Amerikalı misâfirimizin muvâfakatıyla kısmen naklediyoruz:

Garbda Türkiye'den bahsedildikçe dâimâ (inhilâl), (inkısâm) ve (inhitât) kelimeleri işitilir. Bunun için bir adam İstanbul'a, Türkler arasına gelib de kendilerinden yâlnız (ibdâ) ve (teceddüd) kelimelerini işitince büyük bir hayrete düşüyor. Aradaki tezâd bu buhrânlı günlerde ahvâl hakkında bir hüküm peydâ eylemekliğimize hizmet eden haberlerin ne kadar taraf-girâne olduğuna pek şâyân-ı dikkat bir delîl teşkîl eder. Eski diplomasi mektebine mensûb olub Garb âleminde Türkiye hakkında yanlış haberler neşreyleyen mütehassıslar Türkiye'nin kabîl-i ıslâh bulunduğuna inanmıyorlar ve birçok defalar ıslâhata teşebbüs eylediği hâlde hüsn-i netîce hâsıl olmamıştır, diyorlar. Bu mütehassısların efkârı hakkında te'kîdâta girişmek istemeyiz. Yâlnız şu noktaya nazar-ı dikkati celb etmek istiyoruz ki efkâr bir tarafa bırakılmak üzere havâdis her vakit havâdistir. Biz ise doğru havâdis alamıyoruz.

Hakîkat şu merkezdedir: Türkiye'nin zimâmdârları yeni bir devre için planlar hazırlamakta ve bu uğurda sarf-ı mesâi etmektedirler. Hazırladıkları program, İslâmiyet'in vasi' bir mikyasda teceddüdüne ta'âlluk eylemektedir. Garbın bu işleri bilmesi ve bu bâbda sarf-ı zihin etmesi lâzımdır. Bu cereyân, hâl-i hâzırdaki mukarrerât, encümen-i içtimâî, umûmî içtimâî devresini atlatıb ciddi bir tedkîk devresine girecek olursa bütün cihân pek mühim mesâil karşısında

[14] *Vakit*, nr. 782, 9 Ocak 1920, s. 1. Mülâkat metni için ayrıca bk. *Prens Sabahaddin: Gönüllü Sürgünden Zorunlu Sürgüne – Bütün Eserleri*, (Hazırlayan: Mehmet Ö. Alkan), İstanbul 2007, s. 471-474.

## EK: 18

*"Sabahaddin Bey'in Beyannâmeleri"*[23]

Branko Mercanapulos

Prens Hazretleri'nin muhit-i irfânımızca o derecede sabırsızlıkla beklenilen beyannâmeleri nihâyet intişâr etdi. Husûsî fikirlerimizle birçok samîmi temâs noktalarını ihtivâ eden bu ibret-âmiz vesîka-i târihiyyeyi şöyle muhtasaran, fakat şumûllü bir ciddiyet ve cesâretle bir parça gözden geçirmek isteriz. Fi'l-vâki' beyannâme doğrudan doğruya Türk vicdân-ı millîsine hitâb ediyor, bu i'tibârla bütün o hakayık-ı siyâsiyye ve delâil-i ilmiyye asıl Türk mütefekkirlerinin nazar-ı ibret ve basiretine arz edilmek isteniliyor, fakat Prens Hazretleri'nin siyâsî kanâatleri bizce ma'rûfdur, kaldı ki vukûât-ı âhirenin son safhaları karşısında toprağa, vatana sıkıdan sıkıya merbût olan bir toprakdâş için, velev böyle vahîm demlerde olsun, bu nev'den mü'essir vesîleleri kaçırmak, bu tarzda nâfi' ve ulvî' fırsatları ihmâl etmek memleketin zararı, fikrin zaferi hesâbına bir basiretsizliktir, sanırız …

Prens Hazretleri'nin çeşid çeşid tahavvülât ve ihtirâsâta rağmen memleketin sulh ve selâmetini te'mîn edebilecek olan fa'aliyet-i siyâsiyyeleri artık yeni bir safhâya girdi, bu beyannâmeyi o safhâ-i cidâlin mes'ûd bir başlangıcı addederiz. Kalbin saf temennileri yerine akıl ve fikrin tecrübelerine, düşüncelerine ittibâen hakikati, hissiyâtımızı olduğu gibi söyleriz, bu beyannâme, bizde hem hazîn hem şirin bir intibâ' bırakdı, çünkü evvelâ on senelik muzlim ve mülevves bir sahne-i meşrûtiyet hayâtının o gûnâ-gûn faciâ'larını, o acı hâtıralarını uyandırdı … Bilmeyiz, bir tek lekesiz toprakdâş kalbi tasavvur edilir mi ki vatanın asıl evlâdlarına kin ve husûmet, elem ve felâket dağıtan o kara yılların bu mâtem-engiz seyyie'leri, netîceleri karşısında için için ağlamasın! Bağrında bin bir yılan dişi saplı olan bu tâli'siz vatanın necîb bir evlâdı meslek uğrunda mütemâdî bir cidâl içinde rahâtını, saraylardaki debdebeli hayâtını, servetini, sıhhâtini dünyada misli nâ-mesbûk âlî-cenâbâne bir fıtrat

[23] *Alemdar*, nr. 419-2719, 9 Şubat 1920, s. 2.

# DİZİN


A

Abbas Hilmi Paşa (Mısır Hidivi) 46, 47
Abdullah Cevdet 79, 88, 89, 127, 131, 197, 198, 206, 249
Abdullah Zühtü 65
Abdülhak Şinasi Bey 175
Abdülhamit (II., Sultan) 13, 17, 30, 31, 43, 44, 45, 46, 47, 48, 50, 52, 54, 55, 56, 60, 63, 64, 65, 74, 82, 83, 87, 98, 128, 138, 152, 157, 218, 230, 239, 270
Abdülmecid (Sultan) 47, 48
Adnan Adıvar 37
Afif Paşa (Levazım Reisi) 117
Agâh Mazlum 174
Ahali-i İktisad Fırkası 185, 186, 188, 212
Ahd-ı Osmanî Cemiyeti 54
Ahmed Bedevî Kuran 21, 45, 47, 50, 51, 52, 53, 54, 55, 56, 58, 61, 66, 67, 68, 69, 70, 71, 73, 74, 75, 80, 83, 91, 92, 94, 98, 100, 103, 110, 117, 124, 125, 133, 134, 135, 170, 177, 178, 195, 196, 247, 257, 258, 259, 265, 266, 273
Ahmed Cevdet (Oran) 123
Ahmed Emin (Yalman) 24, 34, 123, 206, 208, 235
Ahmed Rıza 21, 45, 49, 52, 53, 92, 100, 151, 156, 157
Ahmet Ağaoğlu 37, 38, 289, 291
Ahmet Samim (Sadâ-yı Millet Gazetesi Yazarı) 67
Ahrar Fırkası 34, 60, 61, 62, 63, 64, 65, 66, 78, 122, 144, 161, 170, 174, 175, 176, 177, 179, 180, 181, 183, 186, 207, 212, 246, 253, 272, 281, 284, 287, 290
Albay Galip (Pasinler) 63
Ali Kemal 110, 134, 135, 150, 151, 279
Ali Rıza Paşa (Sadrazam) 183, 184, 212, 223, 227, 244, 247, 251
Ali Suavi 77
Asaf Muammer 18, 73, 99, 141, 148, 174
Avni Kemal bey 56

B

Bekir Sami Bey (Kunduh) 175, 179, 181, 183, 186
Branko Mercanapulos 199, 201, 236, 238, 312, 359

C

Cafer Tayyar Paşa 247, 257
Câmi Bey (Baykurt) 141, 175, 178, 179, 186, 187, 272
Cavid Bey (Maliye Nazırı) 31
Cavit Orhan Tütengil 19, 43, 81, 155, 288
Celâleddin Arif 61, 215, 216
Celal Nuri (İleri) 138, 201, 202
Cemal Paşa 63, 71, 72, 73, 278
Cemil Paşa 106, 191
Charles R. Crane 102, 162, 178

D

Damat Ahmet Nami Bey 117
Damat Ferit Paşa (Sadrazam) 97, 101, 102, 109, 110, 123, 147, 155, 156, 162, 164, 183, 192, 193, 194, 196, 197, 205, 217, 227, 248, 251, 269
Damat Gürcü Halil Rıfat Paşa 43
Damat Şerif Paşa (Dâhiliye Nazırı) 212
Doktor Hüseyin 211
Doktor Safvet 211, 220, 221
Dr. Nâzım 56
Dr. Nihad Reşad 54, 71, 72, 73, 289

E

Edmond Demolins 76, 77, 78, 82, 126, 127, 237, 256, 325, 362

F

Fahri Bey (Yaverândan, Bahriye Yüzbaşısı) 206
Faik Şemseddin (Benlioğlu) 18, 129, 130, 131, 158, 159, 221, 222
Fazlı Bey 52, 54, 56, 59, 65
Ferik Ferit Paşa 139, 154
Ferit Paşa (Harbiye Nazırı, Sulh ve Selâmet-i Osmâniyye Fırkası Lideri) 97, 101, 102, 109, 110, 123, 132, 135, 139, 141, 147, 154, 155, 156, 162, 163, 164, 165, 169, 170, 183, 192, 193, 194, 196, 197, 205, 217, 227, 248, 251, 269
Fethiye Hanım (Prens Sabahattin'in kızı) 98, 205
Franchet d'Espérey (Fransız General) 86
Friedric Le Play 76, 77

G

Galatalı Şevket (Karakol Cemiyeti Temsilcisi) 245
Gazi Ahmet Muhtar Paşa 66, 68
Georges Clemenceau (Fransa Başbakanı) 107
Gümülcineli İsmail Hakkı 73, 74, 91, 249

H

Hacim Bey (Bursa Valisi) 252
Halaskâr Zabitan Grubu 20
Halide Edip Adıvar 37
Hasan Fehmi (Gazeteci, Serbestî Gazetesi Yazarı) 57, 63, 67
Hasan Ferit Bey (Milli Banka Müdür Yardımcısı) 216
Hasan Hicabi Bey (Şatırzâde) 122, 161, 172, 175
Hasan Tahsin (Osman Nevres) 18, 121, 122, 123, 145, 282, 286
Hasan Vasfi (Kıztaşı) (Hasan Amca) 57, 70, 71
Henri de Tourville 76, 77
Henry C. King 102, 162, 178
Hürriyet ve İtilaf Fırkası 9, 18, 67, 68, 73, 110, 134, 147, 150, 151, 153, 154, 156, 157, 165, 172, 173, 177, 187, 198, 217, 248, 253, 259, 311
Hüseyin Cahit Yalçın 78
Hüseyin Kâzım Bey (Ticaret ve Ziraat Nazırı) 254, 255
Hüseyin Şükrü (Baban) 238, 239, 240, 349, 352

İ

İsmail Hakkı Paşa 66, 67, 133, 138, 139, 141, 153, 154, 168, 169, 170, 283
İsmail Kemal Bey 49, 50, 51, 61
İsmail Subhi (Soysallıoğlu) 17, 34, 138, 139, 141, 144, 145, 147, 151, 154, 159, 160, 161, 175, 178, 186, 202, 272
İttihat ve Terakki Cemiyeti 53, 54, 55, 56, 79, 282

J

John Bennett (İngiliz İstihbarat Subayı) 207

K

Kâmil Paşa (Sadrazam) 60, 61, 65, 68, 69, 73, 318, 328
Karakol Cemiyeti 245, 246, 248, 288
Kara Said Paşa 249
Kara Vasıf 168, 184, 245, 288
Kâzım Paşa (Karabekir) 168, 184
Kiraz Hamdi Paşa 244
K. Malûmyan 54
Kont Sforza (İtalya Dışişleri Bakanı) 195
Kuva-yı Milliye 36, 118, 168, 184, 185, 186, 192, 201, 233, 243, 244, 245, 246, 247, 248, 249, 250, 251, 252, 257, 264, 271, 273

L

Lloyd George (İngiltere Başbakanı) 87, 107
Lord Rosebery 48, 228
Lütfi Fikri 67, 167, 191, 214, 215, 216, 363

M

Mahir Said (Pekmen) 56, 61, 62, 66, 175,

177, 185, 187, 207, 244, 249, 272, 281
Mahmud Celâleddin Paşa (Prens Sabahattin'in babası) 43, 44, 45, 46, 47, 50, 58, 60
Mahmut Şevket Paşa 69, 72, 73, 74, 91, 123, 152, 199, 207, 284, 302
Manavoğlu Nevres 152, 157, 158, 288
Mehmed Reşad (V. Mehmet, Sultan) 47, 63, 64, 65, 73, 90, 281, 289
Mehmed Reşid 94, 95
Mehmet Ali (Şevki Sevündük) 78, 79, 124, 126, 131, 139, 141, 150, 230, 233
Mehmet Besim (Fazlıoğlu) 131
Mehmet Refik Bey 141, 175
Mevlanzâde Rıfat 63, 64, 66
Millî Ahrar Fırkası 34, 122, 144, 161, 170, 174, 175, 176, 177, 179, 180, 181, 183, 186, 207, 212, 246, 272, 281, 287
Milli Kongre (Cemiyeti) 166, 168, 185, 212, 311
Millî Mücadele 10, 13, 14, 17, 19, 21, 22, 33, 35, 36, 45, 87, 92, 97, 101, 103, 108, 110, 118, 123, 124, 125, 134, 138, 152, 161, 164, 165, 166, 168, 173, 176, 177, 178, 179, 180, 182, 183, 184, 186, 187, 191, 195, 196, 197, 201, 202, 210, 218, 222, 243, 244, 248, 250, 251, 254, 256, 257, 258, 259, 260, 264, 269, 271, 272, 273, 279, 280, 288
Miralay Sadık 74
Mizancı Murat 65
Muslihiddin Adil Bey 122, 175
Mustafa Arif Bey 151, 164, 168, 169
Mustafa Kemal Paşa (Atatürk) 19, 34, 138, 152, 161, 164, 165, 168, 169, 178, 179, 180, 181, 182, 183, 184, 198, 243, 244, 245, 246, 247, 248, 250, 254, 255, 257, 258, 260, 261, 262, 263, 271, 272, 288
Mustafa Reşid Paşa (Hariciye Nazırı) 203, 205
Mutedil Hürriyetperveran Fırkası 138, 259

N

Nazım Paşa (Harbiye Nazırı) 60, 64, 68, 69, 74, 75, 280
Nezahet Nurettin Ege 19, 20, 34, 43, 44, 47, 52, 76, 77, 80, 126, 130, 155, 229, 230, 257, 258, 260, 266, 267, 273
Nurettin Ferruh 61
Nuri Aziz Bey (İzmir tüccârından) 117

O

Osmanlı Sosyalist Fırkası 199
Osmanlı Sulh ve Selâmet Cemiyeti 9, 132, 136, 138, 139, 140, 141, 145, 146, 172, 178

P

Paris Barış Konferansı 9, 99, 100, 101, 102, 103, 104, 106, 111, 192, 198, 234, 271, 285, 287
Peyami Safa 127, 128
Prens Lütfullah (Ahmet Lütfullah, Prens Sabahattin'in kardeşi) 43, 46, 47, 50, 51, 52

R

Raymond Poincaré (Fransa Cumhurbaşkanı) 111
Recep Paşa 50
Ref'i Cevad (Ulunay) 18, 122, 123, 149, 184, 213, 214, 215, 217, 218, 219, 220, 229, 320, 323
Refik Halid (Karay) 147, 148, 150, 164, 280
Refik İsmail Bey 175
Reşid Bey 73, 74, 98, 99, 103, 106, 191, 214
Rıza Nur 61, 67, 68
Rıza Paşa (Serasker) 117, 183, 184, 212, 223, 227, 244, 247, 251
Rıza Tevfik 92, 205
Rum Patrikhanesi 59, 74, 78

S

Sadri Maksudi Arsal 37, 285, 290
Said-i Kürdi 249

Said Molla 18, 34, 89, 131, 134, 135, 150, 156, 289, 291
Salih Paşa (Bahriye Nazırı - Sadrazam) Salih Paşa (Bahriye Nazırı - Sadrazam) 73, 250, 251, 285
Satı Bey (Mustafa Satı el-Husrî) 128, 129
Satvet Lütfi (Tozan) 20, 21, 53, 65, 68, 69, 70, 71, 72, 75, 78, 91, 92, 93, 94, 95, 96, 97, 99, 100, 114, 132, 133, 134, 135, 144, 155, 170, 186, 192, 193, 195, 205, 207, 227, 246, 253, 254, 255, 256, 262, 263, 265, 274, 278, 308
Selâmet-i Osmâniyye Fırkası 9, 132, 134, 137, 138, 139, 140, 141, 142, 143, 144, 145, 146, 147, 148, 150, 151, 152, 153, 154, 155, 156, 157, 158, 159, 160, 161, 162, 163, 164, 165, 166, 168, 169, 170, 171, 173, 174, 178, 198, 212, 272, 287
Seniha Sultan (Prens Sabahattin'in annesi) 43, 44, 66, 264, 265
Serdarzâde Sıtkı 71
Sulh ve Selâmet-i Osmâniyye Fırkası 9, 132, 134, 137, 138, 139, 141, 142, 143, 144, 145, 146, 147, 148, 150, 151, 152, 153, 154, 155, 156, 157, 158, 159, 160, 162, 164, 165, 166, 168, 169, 171, 173, 174, 178, 198, 212, 272, 287
Suphi Nuri (İleri) 202, 280
Süleyman Nüzhet Bey 175
Süleyman Radi 96, 135, 138

Ş

Şakir Bey (Sarıca) 175
Şerif Paşa 67, 73, 74, 75, 91, 99, 103, 106, 107, 109, 110, 212, 284
Şevket Turgut Paşa (Harbiye Nazırı) 164

T

Taha Akyol 38, 39
Tahsin Demiray 36, 124, 125, 285
Talat Bey/Paşa 71, 72, 86, 88, 128, 295
Teşebbüs-i Şahsi ve Adem-i Merkeziyet Cemiyeti 52, 78, 81
Tevfik Hamdi Bey 175, 244
Tevfik Paşa (Sadrazam) 9, 91, 93, 97, 98, 101, 150, 151, 152, 153, 155, 157, 194, 195, 290, 303
Trabzon ve Havalisi Adem-i Merkeziyet Cemiyeti 166, 172, 287

V

Vahdettin (VI. Mehmet, Sultan) 73, 89, 91, 93, 94, 97, 98, 99, 100, 108, 114, 134, 141, 181, 192, 198, 206, 212, 244, 247, 248, 249, 250, 251, 269
Venizelos (Yunanistan Başbakanı) 104, 191, 192, 197, 200, 223, 231, 233, 253, 254, 256, 262, 315, 328, 338
Vittorio Emanuele Orlando (İtalya Başbakanı) 107

W

Wilson (Amerikan Başkanı) 33, 34, 86, 87, 96, 102, 103, 106, 107, 108, 110, 111, 112, 113, 131, 160, 163, 176, 194, 226, 266, 284, 301, 304, 330

Y

Yahya Adnan Paşa 135, 141
Yahya Kemal (Beyatlı) 34, 180, 181, 182, 278
Yakup Cemil 20, 69, 75, 132, 281
Yakup Kadri (Karaosmanoğlu) 107, 108, 109, 191, 280
Yunus Nadi 211, 256
Yusuf Akçura 27

Z

Ziya Gökalp 35, 36, 37, 38, 49, 83, 285, 289, 290